

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ Historiography. Source study. Special Historical Disciplines

УДК 930.1 (092) 477

В. І. Воронов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

М. С. Грушевський як дослідник давньоруських літописів

Проаналізовані наукові праці М. С. Грушевського, які прямо стосуються або побіжно торкаються характеристики давньоруських літописів як специфічних історичних джерел. Встановлено концептуальні підходи відомого вченого до питань атрибуції їх текстів, визначення автентичності й вірогідності їх змісту, інформаційних можливостей для вивчення історії Давньоруської держави. З'ясовано, які головні проблемні моменти, невідповідності, тематичні та змістовні лакуни історик вбачав у вивченні давньоруського літописання як своєрідного джерельного комплексу станом на початок ХХ ст. у вітчизняній історіографії. Доведено, що типовими рисами для давньоруського літописання М. Грушевський вважав: по-перше, потужний вплив на нього християнської ідеології; по-друге, притаманність для нього досить показової лояльності до князівсько-дружинного устрою; по-третє, частіше всього оригінальність і стилістичну безпосередність змісту; по-четверте, переважно колективність та анонімність їх авторства.

Ключові слова: літописні джерела, Повість минулих літ, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, методика літописознавства.

Воронов В. І. М. С. Грушевский как исследователь древнерусских летописей. Проанализированы научные работы М. С. Грушевского, непосредственно или частично касающиеся характеристики древнерусских летописей как специфических исторических источников. Определены концептуальные подходы известного ученого к вопросам атрибуции их текстов, установлению аутентичности и достоверности их содержания, информационных возможностей для изучения истории Древнерусского государства. Выявлены главные проблемные моменты, несоответствия, тематические и содержательные пробелы, которые историк усматривал в изучении древнерусского летописания как своеобразного комплекса источников в отечественной историографии по состоянию на начало ХХ в. Доказано, что наиболее типичными чертами для древнерусского летописания М. Грушевский считал: во-первых, мощное влияние на него христианской идеологии; во-вторых, наличие в нем довольно показательной лояльности к княжеско-дружинному строю; в-третьих, чаще всего оригинальность и стилистическую непосредственность содержания; в-четвертых, преимущественно коллективность и анонимность их авторства.

Ключевые слова: летописные источники, Повесть временных лет, Киевская летопись, Галицко-Волинская летопись, методика летописеведения.

Voronov V. I. M. S. Hrushevsky as an Old East Slavic chronicles researcher.

The author analyzes scientific studies of M. S. Hrushevsky, which directly or indirectly are connected with Old East Slavic chronicles characteristics as specific historical sources. The article determines famous scientist's conceptual approaches to such topics as chronicles texts' attribution, determination of the content authenticity, information capabilities to investigate the history of the Kievan Rus'. It is ascertained, what are the main problematic issues, discrepancies, thematic and conceptual lacunae according to the M. Hrushevsky were the obstacle while researching Old East Slavic chronicles as a sources complex in the Ukrainian historiography of XXth century. The most weighty contribution was made by M. S. Hrushevsky to the Galician-Volhynian Chronicle studies. He reconstructed in depth the chronology of Galician-Volhynian Chronicle, and proved that this chronicle was firstly composed as a narrative ignoring dates. Only later someone filled out the dates while editing the text, but «in a very random and false way». The author of the article makes a conclusion that in general M. Hrushevsky has described Old East Slavic chronicles as a «golden age of Kievan Rus' culture». However, only poor fragments of the chronicle's tradition remained by the turn of XXth century, being interrupted by the Mongol invasion. That's why the scientist warned historians against attributing the Old East Slavic chronicles with irrelevant «significant forms», since as reported in his researches there weren't enough sources to make such conclusions. The article demonstrates that the most typical features of the chronicles according to M. Hrushevsky were: significant impact of the Christian ideology, symptomatic loyalty to «knyaz-druzhina» system (governing classes in Kievan Rus'), content originality and stylistic ingenuousness, predominating collectivity and anonymity of the authorship. It is stated that Ukrainian historian has also defined main challenges for future researchers of Old East Slavic chronicles as historical sources. These challenges are aimed at the reconstruction of chronicles initial look (deprived of following supplements) through the comparison study of different collections and fragments.

Key words: chronicle sources, the Tale of Past Years, the Kyiv Chronicle, the Galician-Volhynian Chronicle, chronicle study methods.

Постановка проблеми. Михайло Сергійович Грушевський належить до тієї генерації українських істориків, які завдяки власній цілеспрямованій і послідовній евристичній, археографічно-едичійній та науково-дослідній діяльності неухильно формували контури й головне наповнення джерельної бази для вивчення історії України, загалом увівши до наукового обігу й опрацювавши в першому наближенні комплекси джерел, які складають її основу й зараз. У традиціях методологічних та методичних підходів істориків його покоління неодмінним було обов'язкове особисте ознайомлення з рукописами ключових джерел, наявними їх списками й редакціями, варіантами й копіями, чернетками й чистовими примірниками тощо. Зазначене повною мірою стосується літописів як провідного комплексу джерел для вивчення історії українських земель протягом XI–XVII ст., а отже й давньоруської доби зокрема. І хоча в період активної наукової діяльності М. С. Грушевського ще не існувало чіткого розмежування між предметними полями історіографії й джерелознавства, а тодішні уявлення про принципи й основи класифікації історичних джерел були далекими від кращих напрацювань сучасної історичної науки (зокрема від засад широко розповсюдженої зараз типолого-видової класифікації джерел за способом кодування або відбиття наявної в них інформації), його загальний внесок у розробку в тому числі й проблем вітчизняного літописознавства безумовно заслуговує на спеціальну увагу.

Власне самі літописи видатний український історик кінця XIX – першої третини XX ст. у власних дослідженнях одночасно розглядав і як історіографічні пам'ятки, і як своєрідні літературні твори відповідної доби, і, перш за все (з позицій, з одного боку типового, але, з іншого – досить своєрідного й непересічного ученого доби домінування позитивістської методології), як класичні суто історичні джерела. Сам факт досить ретельного аналізу ним літописів і на сторінках багатотомної неперевершеної «Історії України-Руси», і в не менш широко відомій «Історії української літератури», і в окремих спеціальних статейних публікаціях, красномовно й беззастережно підтверджує це.

Огляд основних наукових досліджень і публікацій. На цьому ж досить чітко й недвозначно наголошують у власних працях багато сучасних дослідників наукового доробку М. С. Грушевського. Одним із найбільш ґрунтовних видань останнього часу, яке прямо торкнулось зазначеної теми, стала монографія Віталія та Вікторії Тельваків «Михайло Грушевський як дослідник української історіографії». Зокрема в підрозділі під назвою «Українське літописання XI – першої половини XVII століть у працях М. С. Грушевського» автори досить детально проаналізували загальні підходи відомого історика до головних літописних зводів давньоруської доби як своєрідних пам'яток вітчизняної історіографії (Тельвак & Тельвак, 2005, сс. 146–160). Найбільш вагомим здобутком М. С. Грушевського у вивченні Галицько-

Волинського літопису XIII ст. увага була присвячена в декількох статейних, монографічній і джерельній публікаціях М. Котляра (Котляр М. Ф., 2001; Котляр М. Ф., 1993; Котляр М., 2006–2007; Котляр М., 1994; Котляр М., 2004). Внесок визначного ученого у вивчення українського козацького літописання загалом досить повно був з'ясований у монографії Я. І. Дзири (Дзира, 2006) та спеціальній статті Вікторії Тельвак (Тельвак, 2008). Загальний огляд історіографічного доробку М. С. Грушевського міститься в одній із найбільш новітніх статейних публікацій Я. С. Калакури (Калакура, 2016). Нарешті сюди можна додати ще ряд невеликих, але багато в чому знакових публікацій, присвячених окресленню загального доробку М. Грушевського в галузі археографії та джерелознавства (зокрема, це статті І. Л. Бутича (Бутич, 1994), І. Б. Гирича (Гирич, 1997), М. П. Ковальського (Ковальський, 1991) та ін.

Метою цієї публікації є з'ясування концептуальних положень, які стосувались суто джерельного виміру найбільш відомих пам'яток давньоруського літописання XI – XIII ст. в уявленні й ремінісценції М. С. Грушевського, відштовхуючись від аналізу змісту його ключових наукових праць з теми, а також встановлення ролі й місця визначного ученого у вивченні цього важливого сегмента в структурі джерельної бази історії України.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід наголосити, що для класичних узагальнюючих праць Михайла Грушевського загалом характерні комплексний аналіз та інтерпретація не лише літописних пам'яток, а й практично усіх відомих йому наративних рукописів з історії України. Зокрема досить детально він охарактеризував і джерелознавчу вартість практично усіх найбільш ранніх руських літописних текстів і фрагментів, які дійшли до нашого часу у складі так званого Іпатіївського літопису (точніше, літописного зводу) XIV ст. До речі, останній він цілком переконано й недвозначно назвав справжнім «архивом нашої історіографії» (Грушевський, До року 1340, с. 487), хоча, з іншого боку, вважав його назву дещо випадковою та не зовсім адекватною його змісту (Грушевський, 1995, сс. 324, 325). Як в узагальнюючих, так і в окремих власних статейних публікаціях, М. С. Грушевський досить детально проаналізував ключові гіпотези про походження, авторство, час і обставини створення, джерела давньоруських літописних творів, при цьому майже завжди висловлюючи власні коментарі та думки з їх приводу.

Зокрема, аналізуючи «Найдавніший» («Несторовий», «Початковий» або «Начальний») літопис (наскільки можна констатувати з текстів самого М. С. Грушевського, ці назви він, напевно, використовував як синонімічні, перш за все, по відношенню до «Повісті минулих літ»), учений зосередив власну увагу на трьох головних аспектах: 1) склад пам'ятки; 2) час появи її окремих частин; 3) зрештою вартість літописних оповідей для істориків. У цьому сенсі можна констатувати, що як дослідник він дотримувався головних сегментів або ж етапів наукової критики літописних джерел, відповідно до загальної орієнтації більшості тодішніх учених, які працювали в рамках позитивістської парадигми методології історії.

Найдавнішим руським літописам, зокрема «Повісті минулих літ», М. Грушевський присвятив декілька невеликих спеціальних статей та заміток, однак найбільш детально проаналізував їх на сторінках «Історії України-Руси» та «Історії української літератури». Особливо варто виокремити так званий екскурс I у додатку до першого тому «Історії України-Руси» під назвою «Найдавніша Київська літопись» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579–600). Цей літопис, як видно з тексту, учений вважав компіляцією, «зробленою» (точніше, напевно, започаткованою) в Києві в першій половині XI ст., яка не зберіглась окремо, а лише як складова більш пізніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського, Хлебніковського, Погдинського, Єрмолаєвського та ін.). Саме в Лаврентіївському списку, як підкреслив дослідник, міститься посилення на авторство літопису когось із ченців Києво-Печерського монастиря, а в Хлебніковському чітко вказано його ім'я. Це ніби то був Нестор. Однак у багатьох місцях власних праць М. С. Грушевський неодноразово наголошував на спірності й недостатній доказовості подібного твердження [див., напр.: (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579, 580)].

М. Грушевський спеціально розглянув історію та історіографію вивчення давньоруського літописання. Він констатував, що ще з часів одного з перших його ретельних дослідників А.-Л. Шлецера «найдавніший літопис» вважався практично «одноцільною» працею Нестора. Далі він торкнувся праць істориків-скептиків, і зокрема доробку Т. Каченовського, полеміки і подальшого дослідження найдавніших літописних текстів у публікаціях М. П. Погодіна, І. І. Срезневського, С. М. Соловйова. Історик підкреслив, що остання на початок XX ст. книга О. О. Шахматова «*Разыскания о древнейших*

летописных сводах» (1908 р.), яка стала результатом його «п'ятнадцятилітньої праці над літописою», навіть не зважаючи на її надзвичайну важливість, перш за все «повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею» (Грушевський, До початку XI віка, с. 582). Таким чином, він констатував подальшу відкритість і незавершеність наукового дискурсу довкола «Повісті минулих літ» і всього найдавнішого руського літописання. Слід зазначити, що насправді він прийняв переважну більшість висновків та узагальнень Олексія Шахматова з приводу часу створення та загальної структури давньоруського літописання, однак і наголосив на неможливості робити з приводу цього надто категоричні та остаточні висновки (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579–584).

Також М. С. Грушевський припускав, що найбільш імовірно найдавніша частина літописання («первинна Повість») спочатку містила інформацію до кінця X ст. Він вважав назву «Повість» не зовсім адекватною змісту літопису, але в той самий час підкреслив: «Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісті (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава) [тут не можна не звернути увагу на певну суперечливість констатувань автора і щодо хронології, і щодо назв давніх руських літописів, хоча напевно він просто слідував за наявною історіографічною традицією з усіма її досягненнями й вадами – В. В.] – редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнішої літописи, ми маємо ще самостійну і старшу від неї редакцію у вступній частині I Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга з історії сього питання» (Грушевський, До початку XI віка, с. 583). Дослідник вважав, що висвітлення подій руської історії до 945 р. знайшло відображення в двох редакціях «Повісті» – «короткій» і «ширшій», а після цієї дати – також у двох – «короткій» («новгородській») та «розширеній» («у двох варіантах – полудневій і північній»). На його думку, написана була «стара Повість» спочатку «без років», а «ті кілька років, які бачимо в короткій редакції – то пізніші, досить незручні вставки...» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 584–586). Він досить високо оцінив зусилля О. Шахматова щодо реконструкції «генеалогії» давньоруського літописання, вважаючи їх дуже цінними як «пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи», але водночас ще далекими

«від розв'язання питання про обсяг і склад першої літописної записи». До того ж останній (О. Шахматов), згідно з його констатацією, «спиняється ще подекуди на півдорозі» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 586–587).

В іншому місці «Історії України-Руси» М. С. Грушевський підкреслив, що «Повість минулих літ» становить першу частину «трилогії» «Найдавнішого літопису». На його думку, вона «складена десь у середині XI в., протягом другої половини XI і на початку XII в. була кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явилися одна по одній її остатні редакції: одна новгородська й дві київські» (Грушевський, До року 1340, с. 487). При цьому одна київська редакція була укладена близько 1116 р. видубицьким ігуменом Сильвестром (доведена до 1110 р.), а інша, – «трошки довша» – «коло того ж часу незвісною нам особою». Отже структуру «Найдавнішого літопису», згідно з істориком, склала не лише «Повість», а й запозичення з іноземних джерел, вставки «геологічного змісту», фрагменти документів та переказів та «кілька самостійних писань історичного (або релігійно-історичного) змісту»: повість про Володимира, життє Бориса і Гліба, повість про заснування Печерського монастиря, повість про війну Олега Святославича з Мстиславом, а також «історія про Волинську війну якогось Василя» (Грушевський, До року 1340, с. 487).

У ряді власних публікацій М. Грушевський загалом досить ретельно проаналізував і коротку, й широкую редакції найдавнішого руського літопису, а найбільш детально зосередився на характеристиці його найбільш ранньої частини. Його дуже переймало питання про те, що станом на початок XX ст. не можна було однозначно й чітко з'ясувати час появи найбільш ранніх літописних текстів, і в цьому випадку історикам частіше доводилось вдаватись до висунення різноманітних гіпотез і припущень. На його думку, найдавніша частина руського літописання була укладена не раніше середини XI ст. У будь-якому разі, згідно з його висновком, «Найдавніша літопись була результатом інтензивної роботи протягом значного часу – яких 60-и літ, перейшовши кілька редакцій». Натомість на питання, скільки літописців працювало над її укладенням, він узагалі не вважав можливим давати будь-яку відповідь (Грушевський, До початку XI віка, с. 589).

Спеціально зупинився М. С. Грушевський і на проблемі авторства як окремих частин давньоруського літописання, так і його зводів і редакцій. Вище вже йшла мова про його доволі

скептичне ставлення до версії про Несторове авторство «Повісті минулих літ». Він припускав, що, можливо, продовжив літописний звід наприкінці XI – на початку XX ст. «той же книжник, що уклав початкову редакцію», однак дуже сумнівався, що це був саме Нестор і наводив з цього приводу ряд власних аргументів. Історик з повагою поставився до висновків О. О. Шахматова з приводу того, що, можливо, найдавніший літопис було укладено близько 1039 р. «при київській митрополичій катедрі», згодом близько 1073 р. в Києво-Печерському монастирі доповнено «великим Никоном», а 1095 р. там же продовжений і скомбінований з новгородською переробкою літопису 1039 р. за рахунок чого й постав Початковий літописний звід (Грушевський, До початку XI віка, сс. 587–589).

Цілком допускав він, що одним із останніх редакторів або й авторів печерських записів у цьому зводі міг бути Никон, однак водночас знову ж обирає позицію доволі обережну й не зовсім оптимістичну: «Можливості такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу» (Грушевський, До початку XI віка, с. 590). Значно більше було аргументів, на його думку, вважати автором однієї з найбільш пізніх редакцій літопису (1116 р.) ігумена Сильвестра, який для «простого переписувача» був «занадто визначним чоловіком». Однак М. С. Грушевський цілком переконаний, що взагалі редагування літописів у Русі здійснювалось практично весь час «кількома наворотами і можливо – кількома руками» (Грушевський, До початку XI віка, с. 591).

На інших сторінках славнозвісної «Історії України-Руси», спираючись на ретельно проаналізовану наукову літературу та зіставлення різних списків і редакцій давньоруського літописання, М. С. Грушевський виокремив три найбільш імовірні, на його думку, версії щодо авторства «Найдавнішого літопису». Згідно з першою з них, Нестор взагалі не мав жодного відношення до нього, а «звітка про його літописання у Полікарпа є непорозумінням». Згідно з другою, Нестор був його редактором, але він «прийняв готову частину» з відомостями з історії Печерського монастиря та про історичні події до 1080-х рр. і «доповнив дальшими відомостями». Згідно з третьою, автор був невідомим монастирським літописцем, який скористався попередніми записами і врешті створив Початковий літопис (Грушевський, До початку XI віка, сс. 384–386).

Всі ці версії, на його думку, мають приблизно однакову доказову базу. Зрештою в одній із

статейних публікацій історик спробував зробити і власний висновок з приводу цього: «Отже з усіх можливостей найможливіше, що Нестор був тільки автором монастирських записок з кінця XI або й початку XII в., пізніше заведених – правдоподібно Сильвестром – в Початкову літопись» (Грушевський, 1898, с. 136). З цієї тези можна припустити, що саме особі ігумена Сильвестра М. С. Грушевський відводив роль найбільш вірогідного автора (редактора або укладача) основної частини цього найдавнішого руського літопису (тобто власне й самої «Повісті минулих літ» як його складової). Однак, згідно з ним, у цілому робота редакторів у літописі не скрізь чітко помітна й однакова: «Найбільше її видно у вступній частині, де відкривався безкрай простір здогадам і комбінаціям» (Грушевський, До початку XI віка, с. 598).

Окрему увагу М. С. Грушевський приділив джерелам Найдавнішого літопису. Слід підкреслити, що й тут він відмовився від зайвої категоричності, жорстких трактувань і чіткої визначеності з загальним висновком. У той самий час він констатував, що, описуючи події від найдавніших часів аж до смерті Олега, літописець (чи, можливо, літописці) взагалі не використав(ли) ніяких ні іноземних, ні вітчизняних писемних джерел, окрім власне Біблії (точніше, напевно, їх не можна чітко виокремити згідно з його переконанням). Ця частина літопису, на його думку, являє собою збірку усних «переказів» і «комбінацій редактора». Починаючи з 920-х рр., автор (автори) спирався (спирались) однозначно на хроніку візантійського автора Георгія Амартола, «Летописец вскоре» патріарха Никифора, договори Русі з Візантією, а також на різноманітну релігійну літературу, перш за все на житія (зокрема слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія).

Про інші гіпотетичні джерела літопису він волів не говорити, оскільки вважав, що для цього не було достатніх переконливих підстав. Хоча в окремих місцях літопису й відчуваються запозичення, та говорити про те, звідки вони взяті, на думку М. Грушевського, часто доволі складно або й просто неможливо. Щодо ряду джерел «Повісті», виокремлених О. О. Шахматовим, дослідник висловив помірковані сумніви (болгарські літописи, згідно з ним, напевно, скоріше не були використані, а сказання про княгиню Ольгу, про Варягів-мучеників, про Володимира, про Бориса і Гліба, грамота Володимира Десятинній церкві Богородиці – цілком можливо, але не обов'язково). Натомість, згідно з ним, однозначно літописці спирались на

значний комплекс народних переказів, а цілком «осібну категорію» джерел становили пісні (Грушевський, До початку XI віка, сс. 592–595). До речі, цей екскурс М. С. Грушевський завершив доволі детальним бібліографічним оглядом, де згадав практично всі відомі на початок XX ст. археографічні публікації давньоруських літописів та найважливіші наукові праці, присвячені їм.

Щодо загальної хронології «Повісті» й загалом давньоруських літописів М. С. Грушевський також був досить обережним у висновках і стверджував, що спочатку ПМЛ мала форму прагматичного оповідання без дат, а вже пізніше під час редагування й доповнення тексту іншими літописцями ними були проставлені ключові дати за рахунок використання різноманітних записок, запозичених з інших джерел. Відповідаючи на питання, чи мав редактор під рукою якісь більш-менш повні хронологічні таблиці, дослідник змушений був констатувати: «Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна» (Грушевський, До початку XI віка, с. 596).

У той самий час доволі однозначно й з упевненістю давньоруське літописання М. С. Грушевський вважав суто автохтонним і органічним явищем, яке жилося, перш за все, місцевою київською культурною традицією. З іншого боку, можна стверджувати, що він схилявся до того, що «Найдавніший літопис» став результатом спільної роботи багатьох монастирських книжників протягом дуже тривалого часу, а в його структурі виокремив принаймні шість головних хронологічних пластів: «початкові записи 1030–1040-х рр.»; «теперішня коротка редакція (яку маємо в Новгороді до 944 р., з самостійною хронологією)»; «розширена і хронологізована літопись»; «коротка новгородська версія літописи, що маємо від 945 до 1016 і від 1054 до 1074 рр.»; «полуднева версія літописи»; «північна версія широкої редакції літописи» (Грушевський, До початку XI віка, с. 586).

Загалом, на мій погляд, цілком слушно сучасні українські історики Віталій та Вікторія Тельваки наголосили, що учений був «вірний своєму принципу дослідницького скептицизму» і саме тому неодноразово висловлював невпевненість щодо можливості однозначно вирішувати питання щодо реконструкції історії створення й побутування найдавнішого руського літописання, особливо з огляду на стан його вивченості на рубежі XIX–XX ст. (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 148). Водночас він зміг за-

пропонувати і втілити доволі цілісний і детальний джерелознавчий аналіз найдавніших руських літописів, який у цілому враховував досвід сучасної йому історіографії, а, з іншого боку, також свідчив про досить ретельне самостійне опрацювання істориком багатьох їх рукописних і вже опублікованих текстів.

Ще одну дуже важливу пам'ятку давньоруської доби – Київський літопис XII ст. – М. С. Грушевський відносив до найбільш цікавих і докладних літописних збірок, куди була включена значна кількість окремих оповідань, «написаних зі становища князівських і дружинних інтересів». Відредаговані рукою «церковника-книжника», на його думку, вони були прикрашені типовим літописним церковним і релігійно-моралістичним антуражем. Саме це дало підстави досліднику віднести Київський літопис до особливого літературного жанру – «дружинної літератури» (Грушевський, XI–XIII вік, с. 149).

Згідно з істориком, основою цього літопису стали власне київські записи, які з певними змінами згодом увійшли й до Суздальського літописання, де вони загубились у середині XII ст. Однак ці записи, на його думку, в тексті переживаються з іншими за походженням повідомленнями. Особливо він виокремив «середину» літопису (від 1146 р.), в якій представлена «простора повість» про князювання в Києві Ізяслава Мстиславовича, написана якимось його сучасником, «прихильником і товаришом його походів», але й вона «поперебивана иньшими звістками» з якогось джерела, напевно зовсім «неприхильного» князеві. Також М. С. Грушевський виокремив фрагменти різноманітних літературних текстів-повістей, уведені до структури літопису його редактором (Грушевський, До року 1340, сс. 487, 488).

Досить детальну характеристику Київському літопису М. С. Грушевський дав у 3 томі «Історії української літератури». Зокрема він констатував майже цілковиту відсутність на початок XX ст. історіографічної традиції його вивчення і, в першу чергу, спеціальних філологічних студій над його текстом: «Літературний дослід українського літописання XII–XIII в., і спеціально – великої київської збірки 1200 р. – вимагає передвступної філологічної роботи, котрої над ним досі не переведено, а без приготовчих студій рукописів, мови, стилю неможна досягнути тут ніяких позитивних, непохитних результатів. При недостатчі таких студій і наш літературний розбір мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним» (Грушевський,

1993, т. 3, с. 9). Отже, тут історик вів мову передусім про текстологічний аналіз літопису, оскільки його відсутність, на думку М. С. Грушевського, не давала достатніх підстав говорити про змістовні особливості та інформаційні можливості Київського літопису.

У той самий час він підкреслив, що цей твір став збіркою різноманітних свідчень, скопійованих з багатьох джерел і відредагованих декількома давньоруськими книжниками. На його думку, «перша частина сього літопису 1200 р. між рр. 1110 і 1146, менше важна, особливо її вступна частина до початків боротьби Мономаховичів з Ольговичами. Маємо тут переважно відірвані річні записи, то зовсім короткі, то трохи довші, що переходять в маленькі повісті, але переважно доволі загальні, шаблонні, позбавлені характеристичних прикмет» (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 9, 10).

Цікаво, що в іншому місці третього тому «Історії української літератури, на відміну від інших дослідників Київського літопису, які услід за М. І. Костомаровим власне поділяли його на дві структурні частини (до 1146 р. і після нього), М. С. Грушевський запропонував його поділ на три частини: перша – до 1135 р., друга – до 1168 р., третя – до 1197 р. (до речі, в сучасній історіографії переважно вважається, що насправді цей літописний звід був доведений аж до 1200 р., а не тільки в цьому році укладений). Далі історик констатував: «Всім видає скопіював з неї свою копію для Рюрика Ростиславича незвідний видубицький книжник, додавши на закінчення похвальне слово сьому князеві» (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 33, 34). Інших, більш точних відомостей про автора чи укладача Київського літописного зводу XII ст. у дослідженнях М. С. Грушевського немає.

Найціннішою частиною Київського літописного зводу, як вважав М. С. Грушевський, є «Повість про Ізяслава» – «найбільша розміром, найбагатша змістом, вона введе нас в розуміння дружинної повісті тої доби і послужить потім мірою для порівняння інших повістей, включених до сеї літописної збірки» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 35). Таким чином цей літопис для історика є більшою мірою літературною пам'яткою, ніж класичним історичним джерелом, але, з іншого боку, згідно з ним, твір докладно переповідає історію восьмирічної боротьби за київській стіл і подробиці тодішніх подій, які не відбилися у жодній іншій пам'ятці.

Найбільш характерною рисою літопису М. С. Грушевський називав «мало однотайний і органічний характер», і саме цьому «різнірід-

ному і змістовному складу», на його думку, літопис завдячує відсутності «мертвих» частин і різних текстових маргіналій (цитат зі Святого письма та інших релігійних текстів). Зміст літопису історик оцінив як цілком реальний: «Як документ життя літопис сей не багато має собі рівних взагалі в середньовічній літературі» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 34). Загалом у власних публікаціях, на відміну від досить детально проаналізованого ним Найдавнішого літопису, М. С. Грушевський спеціально не зупинився на характеристиці обставин його створення і більш чіткій його атрибуції, не спробував з'ясувати коло джерел, на яких базувався цей літописний звід. Менш детальним став і авторський аналіз змісту та інформаційних можливостей Київського літопису.

На наш погляд, цілком можна приєднатись до доволі логічного висновку Віталія та Вікторії Тельваків, що «студії М. Грушевського над «Київським літописом» були, фактично, першими в українській історіографії джерелознавчими та літературознавчими розробками цієї пам'ятки», до того ж, «досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виокремити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті, художні твори – дружинні повісті» (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 152).

Чи не найбільш пильну увагу у власних наукових працях М. С. Грушевський приділив хронологічному продовженню Київського літопису XII ст. у складі Іпатіївського літописного зводу – Галицько-Волинському літопису XIII ст., який, згідно з ним, мав «більше одноцільний характер» (Грушевський, До року 1340, с. 488). Історик чітко й недвозначно наголосив на тісному взаємозв'язку й взаємозалежності між цими двома літописними творами. На його думку, Галицько-Волинський літопис «служить головним джерелом для всеї України того часу – прожектором, котрий освітлює нам попередне і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми остаємось майже в повній п'їтмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело» (Грушевський, 1993, с. 132). Цій пам'ятці він відвів вагоме місце серед інших творів давньоруського літописання, але водночас, на його думку, вона найбільшою мірою зазнала впливу з боку візантійського письменства.

М. С. Грушевський чітко розрізнив у структурі літопису галицьку та волинські частини. При цьому першу він назвав Літописцем Данила Галицького. Історик досить докладно проаналізував зміст та стилістичні особливості лі-

топису і констатував, що насправді його галицька частина є скоріше повістю, подібною до Київського літописного зводу. На його думку, вона має надзвичайно вагому джерельну вартість, а написана була, скоріше всього, світською особою, яка мала боярсько-дружинне походження. Натомість волинська частина має власні змістовні й стилістичні особливості, причому в ній «інша рука, інший круг ідей і інтересів, кінець кінцем, відчувається ясно» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 167). Згідно з ним, автора цієї частини цікавили переважно не військові події, а громадські, політичні й культурні.

М. С. Грушевський навіть висунув і спробував обґрунтувати власну гіпотезу щодо авторства волинської частини. Докладно дослідивши літописну традицію та різні редакції літопису, він дійшов висновку, що автором міг бути князівський писець Ходорець (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 184, 185). Звернув він увагу також на структуру волинської частини літопису, наголосивши, що її складають декілька окремих повістей, поєднаних між собою редактором-літописцем.

Однак найбільш вагомий внесок М. С. Грушевського у вивчення Галицько-Волинського літопису був орієнтований на дуже ретельну й прискіпливу реконструкцію його хронології. Цьому питанню історик присвятив окрему досить змістовну публікацію на сторінках «Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка» (Грушевський, 1901). Він переконливо довів, що цей літопис початково був складений як оповідання (або повість) без будь-яких дат, пов'язане не хронологічним порядком, а суто подієвим. Лише значно пізніше, під час редагування тексту кимось із пізніших літописців чи переписувачів було проставлено дати, але, за словами М. С. Грушевського, дуже «довільно і хибно», а сам літописець-переписувач «валів роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під оден рік події багатьох років» (Грушевський, 1901, сс. 2, 3). Це призвело до виникнення численних різночитань у тексті літопису і невідповідностей у його хронології, зрештою зумовило й певні проблеми в розумінні переважної більшості подій в історії Галицько-Волинської Русі у XIII ст.

Згідно з аргументацією М. С. Грушевського, в Галицько-Волинському літописі лише окремі дати досить точні, оскільки вони запозичені з пізніших списків північно-руського літописання. Зокрема це стосується дат битви на Калці, початку Батієвої навали, облоги тата-

рами Києва тощо. У решті випадків, на його думку, «роки розложено зовсім довільно, а тим самим і хронологія ся зовсім нічого не варта». Тому основою студій над цим літописом повинен бути не «хронологізований» Іпатіївський літописний звід, на той час вже опублікований, а інші зводи (зокрема Погодінський та Хлебніковський), де його текст принаймні не спотворений абсолютно невірогідними датами (Грушевський, 1901, с. 3).

Далі в цій публікації М. С. Грушевський подав бібліографічні коментарі щодо уваги до Галицько-Волинського літопису з боку істориків XIX ст. Зокрема, він торкнувся праць М. П. Погодіна, С. М. Соловйова, М. І. Костомарова, К. М. Бестужева-Рюміна. Особливо він виокремив галицького історика Д. І. Зубрицького, який «спробував дещо поправити» хронологію літопису. Однак значно вагоміші здобутки в цьому питанні він визнав за дещо пізнішими дослідниками Ісидором Шараневичем та Миколою Дашкевичем, які в 1870-х рр. опублікували праці, спеціально присвячені уточненню хронології Галицько-Волинського літопису. Власний інтерес до цього питання історик пояснив тим, що, готуючи третій том «Історії України-Руси», він особисто зіткнувся з певними хронологічними проблемами «подієвої давньоруської історії», а тому вирішив спеціально повернутись до цього питання і спробувати вирішити його за рахунок укладення хронологічних таблиць з коментарями (Грушевський, 1901, сс. 4–6).

Здійснивши ретельний порівняльно-текстологічний аналіз доволі значної кількості давньоруських і зарубіжних пам'яток (як літописних, так і належних до зовсім інших видів джерел), М. Грушевський загалом досить переконливо й аргументовано реконструював хронологію Галицько-Волинського літопису. Найчастіше ним при цьому використовувались І Новгородський, Воскресенський та Суздальський літописні зводи, угорська хроніка Марція, хронікальні твори Матвія Паризького та Яна Длугоша, а також фундаментальні корпусні публікації переважно польських і німецьких джерел (зокрема «*Monumenta Polonicae historicae*», «*Monumenta Germanicae*», «*Geschichte Oesterreich*»). Цікаво, що з приводу використаних ним для перевірки джерел сам М. Грушевський досить обережно зазначив: «Матеріал, яким я розпоряджав при виводі дат, значно більший, ніж мали мої попередники, але ідеально-повним, певно, і він не буде». Тому він висловив сподівання на продовження студіювання хронології літопису іншими вченими і

дав обіцянку прийняти їх зауваження й пропозиції, а власні висновки не вважав «окончними», «особливо, де вони спираються на комбінаціях, виведених з тексту літописи» (Грушевський, 1901, с. 8).

Загалом більше 50-и сторінок цієї змістовної публікації М. С. Грушевського складає власне його авторський хронологічний аналіз подій, зафіксованих у Галицько-Волинському літописі. В додатку до неї автор умістив хронологічну таблицю, де подав встановлені ним і гіпотетичні дати подій з посиланням на тоді останнє видання Іпатіївського літопису, яке ним власне й виправлялось, а також на сторінки власної публікації. При цьому він розрізнив і особливим чином виокремив різні варіанти відновлених ним дат (залежно від ступеня власної переконаності в їх вірогідності): по-перше, це «дати подані зовсім певними джерелами»; по-друге, «дати, які можна вивести напевно»; по-третє, «дати, виведені з правдоподібністю»; по-четверте, «де ся правдоподібність має характер не певний, більш гіпотетичний, там додано знак запитання». Нарешті в дужках він подав дати подій, які взагалі були пропущені в Іпатіївському літописі. Характерно, що будь-які авторські сумніви щодо правильності встановленої дати ним обов'язково виділені або підкреслені, чи подані, скажімо, так: «1245 або 1246 рр.» [див.: (Грушевський, 1901, сс. 61–72)]. До речі, до проблеми хронології Галицько-Волинського літопису М. С. Грушевський знову звернувся через два роки (1903 р.) у невеликій замітці «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» у зв'язку з відродженням наукової дискусії з цього питання (Грушевський, 1903).

Цікаво й досить знаменно, що з висновками та узагальненнями М. С. Грушевського щодо реконструкції й відновлення ним хронології Галицько-Волинського літопису погодилась абсолютна більшість пізніших українських, російських і навіть радянських істориків. Наприклад, можна констатувати, що у власних публікаціях 1930–1940-х рр. Л. В. Черепнін і Д. С. Лихачов навіть зробили посилання на працю українського історика, вже тоді доволі різко звинуваченого в «українському буржуазному націоналізмі» і фактично викресленому на значний проміжок часу з вітчизняного історіографічного процесу. Натомість М. Д. Присьолков та В. Т. Пашуто, майже дослівно їх повторивши, навіть не зробили посилань на дослідження М. Грушевського [див. про це зокрема: (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 156)].

Одним із сучасних дослідників особливостей хронології Галицько-Волинського літопису

є відомий український історик та джерелознавець М. Ф. Котляр. Він зокрема констатував, що М. С. Грушевському «належить оригінальне, нехай і не зовсім правильне, пояснення браку хронологічної сітки і занадто вільного розташування матеріалу у часовій послідовності», оскільки останній констатував, що перша частина (Літописець Данила Галицького) спочатку напевно мала вигляд своєрідної монотематичної повісті. При цьому «такий порядок повісткування» зберігся й пізніше, коли автор вже «мав змогу точніше датувати події». Згідно з М. Ф. Котлярем, «у світлі пізніших досліджень жанрових особливостей і структури Галицько-Волинського літопису, таке пояснення виглядає недостатнім. Адже сам жанр і манера викладу рішуче відрізняє його від традиційних літописів: це вільне від їх наслідування, отже, і від суворого дотримання хронології повісткування, створене за зовсім іншими канонами. Стосовно Літописця Данила, це означає, що його слід розглядати не як літопис, а як воїнську повість, або низку подібних повістей» (Котляр М., 2006–2007, с. 74).

Натомість хронологія Волинської частини літопису, на думку сучасного історика, значно простіша й більш одноманітна, в ній більшою мірою відчувається авторське намагання «дотримуватись послідовності викладу»: «Не раз відзначені істориками і філологами відступи у часі назад і забігання вперед у перебігу літописної оповіді, такі характерні для Літописця Данила Галицького, тут практично відсутні. Напевне, це пов'язане також з відзначеним мною намаганням складачів і редакторів Волинської частини надати текстові «літописний» вигляд, що, як бачимо, мало турбувало їхніх попередників – творців Літописця» (Грушевський, 1898, сс. 76–78). Проте насправді загальні висновки М. Ф. Котляра жодним чином не спростовують і не відкидають найважливіші концептуальні положення М. С. Грушевського, оскільки сучасний автор також схилився до того, що хронологію цього літописного джерела слід вважати «подієвою, тобто складеною у відповідності до приблизної послідовності відбитих у тексті подій, процесів і явищ» (Котляр М. Ф., 1993, с. 81). З іншого боку, варто наголосити, що М. Ф. Котляр зробив деякі важливі й досить аргументовані поправки та уточнення до хронології Галицько-Волинського літопису в розлогіх і ґрунтовних коментарях до його видання від 2002 р. (Котляр М. Ф., 2001, сс. 157–359).

Загалом внесок М. С. Грушевського у вивчення Галицько-Волинського літописного зводу складно переоцінити, адже він фактично

започаткував його концептуальний аналіз, сформувавши і вперше спробувавши досить фахово й послідовно розв'язати комплекс наукових проблем, пов'язаних з ним: обставини створення й гіпотези щодо авторства; особливості структури та змісту; специфіка хронологічної канви та головних рис як історичного джерела. І щодо цього літопису історик повсякчас намагався не забігати наперед, бути зваженим і толерантним, залишати «поле для відступу», говорити про певну гіпотетичність і неостаточність висновків, однак його праці з цього питання насправді назавжди увійшли до скарбниці української історіографії і стали точкою для відліку або навіть своєрідним методичним та методологічним лейтмотивом для практично всіх наступних поколінь українських істориків, об'єктом вивчення яких є історія Галицько-Волинського князівства та його літописної традиції.

Висновки. Загалом давньоруське літописання М. С. Грушевський досить красномовно й шанобливо назвав «золотим віком староруської творчості» (Грушевський, 1993, сс. т. 2, с. 58). Проте станом на рубіж XIX–XX ст., на його думку, збереглись лише фрагменти літописної традиції, перерваної у свій час татарським погромом. У зв'язку з цим він застерігав сучасних йому та майбутніх істориків від надання давньоруському літописанню нехарактерних для його часу «значних форм», оскільки для таких висновків, на його думку, зовсім не існувало достатньої джерельної бази. «Взагалі я досить песимістично беру згоди про затрачені для нас руські літописи», – недвозначно підкреслив він на сторінках «Історії України-Руси» (Грушевський, XI – XIII вік, с. 573).

Натомість історик досить чітко й недвозначно виокремив найбільш типові риси давньоруського літописання. Згідно з ним, по-перше, потужний вплив на нього справила християнська ідеологія; по-друге, для нього була притаманна лояльність до князівсько-дружинного устрою; по-третє, ознаками цих літописів були оригінальність і стилістична безпосередність змісту; по-четверте, для більшості з них були притаманні колективність та анонімність їх авторства (Грушевський, До року 1340, сс.

489, 490; Грушевський, 1993, сс. т. 2, с. 92–100). М. С. Грушевський також окреслив головні завдання для майбутніх дослідників давньоруських літописів, орієнтовані на порівняльний аналіз різних списків і фрагментів з метою реконструкції їх первісного вигляду, позбавленого від більш пізніх вставок переписувачів і своєрідних редакційних нашарувань.

Цілком можна приєднатись до висновку Віталія та Вікторії Тельваків щодо оцінки ними загального доробку М. С. Грушевського, який стосувався аналізу давньоруського літописання: «Студії М. Грушевського над давньоруським літописанням не тільки продовжували потужну загальноєвропейську дослідницьку традицію, вони надали їй надзвичайно важливий український вимір, що змусило вчених XX ст. багато в чому переглянути усталені концептуальні побудови. Професор, фактично, започаткував новітній етап дослідів над давньоруським літописанням в українській історіографії» (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 159).

Отже, характеризуючи праці попередників, роблячи власні узагальнення й висновки щодо давньоруських літописів (як, власне, і щодо джерел практично будь-яких інших родів і видів), М. С. Грушевський майже завжди наголошував на певній неоднозначності й гіпотетичності як частини своїх, так і чужих концептуальних побудов, підкреслював відкритість подальшого дослідницького дискурсу і для теоретико-методологічних, і для суто практичних новацій, а отже й цілком можливих у майбутньому більш відчутних зрушень у вивченні різних тем вітчизняної історії. Водночас він безумовно усвідомлював непорушність ключових методичних підходів та провідних методологічних пріоритетів для будь-якого справжнього фахового наукового дослідження з історії, у тому числі й у рамках давньоруського літописознавства. Його науковий доробок, і перш за все відповідні сторінки декількох томів «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», може вважатись вагомим і непересічним персональним внеском історика, покладеним на загальний науковий «вівтар» цього тематичного сегменту історіографії українського джерелознавства.

Бібліографічні посилання

- Бутич, І. (1994). Михайло Грушевський – археограф. *Михайло Грушевський : зб. наук. праць Міжнародної ювілейної конференції*, (сс. 50–57). Львів.
- Гирич, І. Б. (1997). Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя

- й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал* (1), 72–86.

- Грушевський, М. (1898). Нестор і літопись. у *Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники* (сс. 135–140). Львів.
- Грушевський, М. (1901). Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, *XLI*, 1–72.
- Грушевський, М. (1903). До справи хронологічної звязи в Галицько-Волинській літописи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, *LII*, 1–5.
- Грушевський, М. (1991). До початку XI віка. у М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* (Т. 1). Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. (1992). XI – XIII вік. у М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* (Т. 2). Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. (1993). До року 1340. У М. Грушевський, П. С. Сохань, & ін (Ред.), *Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.* (Т. 3). Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* (Т. 2, 3). Київ: Либідь.
- Грушевський, М. (1995). *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* (Т. 6). Київ: Обереги.
- Дзира, Я. І. (2006). *Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. : джерелознавчий та історіографічний аспекти.* Київ: Інститут історії України.
- Калакура, Я. (2016). Історіографічні студії Михайла Грушевського: досвід і уроки. (О. Л. Алексієвцев, ред.) *Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць, Історія, міжнародні відносини* (17), 203–215.
- Ковальський, М. П. (1991). Праці М. Грушевського в галузі археології та джерелознавства історії України XVI–XVII ст. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного історика України, визначного громадсько-політичного і державного діяча, академіка Михайла Грушевського*, (сс. 22–23). Івано-Франківськ.
- Котляр, М. (1994). Структура Галицько-Волинського літопису. *Другий Міжнародний конгрес українців : доповіді і повідомлення, I. Історія.*, сс. 14–18. Львів.
- Котляр, М. (2004). Структура і жанр Галицько-Волинського літопису. (В. М. Ричка, & О. П. Толочко, ред.) *Ruthenica : альманах* (3), 135–149. Отримано з <http://resource.history.org.ua/issue/ruthenica/2004/3>.
- Котляр, М. (2006–2007). До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* (15), 73–87.
- Котляр, М. Ф. (1993). *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* Київ: Інститут історії України АН України .
- Котляр, М. Ф. (ред.). (2001). *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар.* Київ: Наукова думка.
- Тельвак, В. (2003). Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (7), 205–214.
- Тельвак, В., & Тельвак, В. (2005). *Михайло Грушевський як дослідник української історіографії.* Київ; Дрогобич.

References

- Butych, I. (1994). Mykhaylo Hrushevs'kyu – arkhoeohraf [Mykhailo Hrushevsky is an archaeographer]. *Mykhaylo Hrushevs'kyu : zb. nauk. prats' Mizhnarodnoyi yuvileynoyi konferentsiyi [Mykhailo Hrushevsky: collection of scientific works of the International Jubilee Conference]*, (pp. 50–57). Lviv (in Ukrainian).
- Dzyra, Ya. I. (2006). *Kozats'ke litopysannya 30-kh – 80-kh rr. XVIII st. : dzhereloznavchyy ta istoriohrafichnyy aspekty [Kozak chronicles in 30-x – 80-x yrs. of the XVIII century: source studies and historiographic aspects]*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1898). Nestor i litopys' [Nestor and the chronicle]. In *Pryvit d-ru Ivanu Franku v 25-litniy yuviley literaturnoyi yoho diyal'nosti skladayut ukraïns'ko-rus'ky pys'menyky [Greetings to Dr. Ivan Franko from Ukrainian-Rus' authors in commemoration of 25th Jubilee of his literature activity]* (pp. 135–140). Lviv (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1901). Khronolohiya podiy Halyts'ko-Volyns'koyi litopysy [The Chronology of The Galician-Volhynian Chronicle]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka [Memoirs of the Shevchenko Scientific Society]*, *XLI*, 1–72 (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1903). Do spravy khronolohichnoyi zvyazy v Halyts'ko-Volyns'kiy litopysy [Regarding chronological connection in Galician-Volhynian Chronicle]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka [Memoirs of the Shevchenko Scientific Society]*, *LII*, 1–5 (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1991). Do pochatku XI vika [Before the beginning of the 11th century]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books]* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1992). XI – XIII vik [The 11th – 13th centuries]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books]* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1993). Do roku 1340 [Before the year of 1340]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books]* (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Hrushevsky, M. (1993). *Istoriya ukrayins'koyi literatury: v 6 t., 9 kn.* [History of Ukrainian literature: in 6 volumes and 9 books] (Vol. 2, 3). Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Hrushevsky, M. (1995). *Istoriya ukrayins'koyi literatury: v 6 t., 9 kn.* [History of Ukrainian literature: in 6 volumes and 9 books] (Vol. 6). Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).
- Hrych, I. B. (1997). Orhanizatsiya M. S. Hrushevs'kym arkhografichnoyi roboty u l'vivs'kyy period zhyttya y diyal'nosti (1894–1914 rr.) [Archaeographic researches organised by M. C. Hrushevsky in his Lviv period of life and work (1894 – 1914)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal] (1), 72–86 (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. (2016). Istoriohrafichni studiyi Mykhayla Hrushevs'koho: dosvid i uroky [Historiographic studios of Mykhailo Hrushevsky : experience and lessons]. (O. L. Aleksiyevets, ed.) *Ukrayina – Yevropa – Svit : mizhnarodnyy zb. nauk. prats', Istoriya, mizhnarodni vidnosyny* [Ukraine – Europe – World: The International collection of research papers Series: History, International affairs] (17), 203–215 (in Ukrainian).
- Kotlyar, M. (1994). Struktura Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [The Galician-Volhynian Chronicle structure]. *Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv : dopovidi i povidomlennya. Part I. Istoriya* [The Second International congress of Ukrainian studiers: reports and messages], pp. 14–18. Lviv (in Ukrainian).
- Kotlyar, M. (2004). Struktura i zhanr Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [The Galician-Volhynian Chronicle structure and genre]. (V. M. Rychka, & O. P. Tolochko, eds.) *Ruthenica : al'manakh* [Ruthenica : almanac] (3), 135–149. Retrived from <http://resource.history.org.ua/issue/ruthenica/2004/3> (in Ukrainian).
- Kotlyar, M. (2006–2007). Do problemy khronolohiyi Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [Regarding the problem of chronology of the Galician-Volhynian Chronicle]. *Ukrayina : kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* [Ukraine: the cultural legacy, national consciousness, sovereignty] (15), 73–87 (in Ukrainian).
- Kotlyar, M. F. (1993). *Halyts'ko-Volyns'kyy litopys XIII st.* [The Galician-Volhynian Chronicle of the 13th century]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny (in Ukrainian).
- Kotlyar, M. F. (ed.). (2001). *Halyts'ko-Volyns'kyy litopys. Doslidzhennya. Tekst. Komentar* [The Galician-Volhynian Chronicle. Research. Text. Comments]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kovalsky, M. P. (1991). Pratsi M. Hrushevs'koho v haluzi arkhografiyi ta dzhereloznavstva istoriyi Ukrayiny XVI–XVII st. [The studies of M. Hrushevsky in the fields of archaeography and source studies of Ukrainian history XVI–XVII centuries]. *Tezy dopovidey ta povidomlen' rehional'noyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya vydatnyvdatnoho istoryka Ukrayiny, vyznachnoho hromads'ko-politychnoho i derzhavnoho diyacha, akademika Mykhayla Hrushevs'koho* [Abstracts of regional scientific theoretical conference on the 125th anniversary of birth of prominent Ukrainian historian and outstanding social and political figure, academician Mykhailo Hrushevsky], (pp. 22–23). Ivano-Frankivs'k (in Ukrainian).
- Telvak, V. (2003). Kozats'ke litopysannya u pratsyakh Mykhayla Hrushevs'koho [Kozak chronicles in the studies of Mykhailo Hrushevsky]. *Drohobys'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [Drohobych Regional Studies] (7), 205–214 (in Ukrainian).
- Telvak, V., & Telvak, V. (2005). *Mykhailo Hrushevs'kyy yak doslidnyk ukrayins'koyi istoriohrafiyi* [Mykhailo Hrushevsky as a researcher of Ukrainian historiography]. Kyiv; Drohobych (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 21.07.2017